

Za izdavače

prof. dr. sc. Damir Agičić

prof. dr. sc. Alfio Barbieri

Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma
CeKaPISarnica, br. 15

© Autorska prava: Anita Buhin, Tina Filipović, Autori članaka
i Srednja Europa d.o.o, 2021.

Urednice

dr. sc. Anita Buhin

Tina Filipović, mag. hist.

Recenzenti

doc. dr. sc. Branimir Janković

dr. sc. Ana Kladnik

Lektura

Anita Buhin

Grafički urednik

Tvrtko Molnar

Za naslovnicu su iskorištene dvije fotografije – jedna iz razdoblja socijalizma, druga suvremena. Jedna je iz Muzeja Jugoslavije i prikazuje Josipa Broza Tita i jugoslavensko vodstvo uz njega. Autor druge fotografije je Dejan Štifanić. Zahvaljujemo na dopuštenju korištenja tih dviju fotografija.

Naslovnicu izradila Ana Vujasić.

Grafička priprema

Baniani ITC, IV. Ravnice 25, Zagreb

ISBN 978-953-8281-34-1 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-8278-68-6 (Sveučilište Jurja Dobrile)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001107571.

Objavljivanje knjige financijski je pomoglo
Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH.

Knjiga je tiskana u Tiskari Zelina u rujnu 2021.

Kontinuiteti i inovacije

Zbornik odabranih radova s Četvrtog međunarodnog znanstvenog skupa
Socijalizam na klupi – *Kontinuiteti i inovacije*, Pula, 26-28. rujna 2019.

Uredile
Anita Buhin i Tina Filipović

Zagreb – Pula
2021.

Sadržaj

Uvod	V
NIKOLA BAKOVIĆ	
Upoznaj domovinu dok još uvijek postoji. Ferijalni turizam u Jugoslaviji između solidarnosti i solventnosti	1
LEA HORVAT	
Od „doživotnog strogog zatvora“ do kućanskih poslova „bez velikog napora“: reformiranje jugoslavenskog domaćinstva u 1950-ima i 1960-ima	29
GORAN KRNIĆ I MARKO ZUBAK	
Uvod u društveno-kulturnu povijest (post)jugoslavenske košarke	53
DEJAN SEGIĆ	
Komunisti na periferiji: između socijalističke ideologije i tradicionalizma	81
DIMITRIJE BIRAČ	
Koncept socijalizma u sovjetskom i jugoslavenskom udžbeniku političke ekonomije	105
DORA KOSORČIĆ	
Kako se povjesničari sjećaju – slom socijalizma u hrvatskoj historiografiji	129
OSZKÁR ROGINER	
Dis/kontinuiteti mađarske lokalne štampe u (post)Jugoslaviji: uređivačke politike i svetovi manjinske umetnosti	153

ANNE MADELAIN

Izdavači u postjugoslavenskom prostoru: nasljeđe,
kontinuitet i pamćenje 181

JELENA ĐUREINOVIĆ

Nasleđa antikomunizma: kontinuiteti i
transformacije politike sećanja od kasnog
jugoslovenskog do postjugoslovenskog perioda 205

TAMARA PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ I IVANA SPASIĆ

Sećanja na Jugoslaviju u Srbiji danas – kontinuiteti
i iskrivljenja 227

Podaci o autorima

Sećanja na Jugoslaviju u Srbiji danas – kontinuiteti i iskrivljenja

TAMARA PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ I IVANA SPASIĆ

Sećanja na socijalističku Jugoslaviju su i danas, gotovo trideset godina posle njenog nestanka, dosta živa i uglavnom pozitivna, bez obzira na to da li se odlučimo da ih nazovemo „jugonostalgijom“ ili ne.¹ To posebno važi, može se dodati, za one republike koje u svom postjugoslovenskom razvoju građanima nisu imale mnogo toga da ponude ni u materijalnom ni u simboličkom smislu. U takvim uslovima, jugonostalgija neretko uključuje promišljanje i kritiku aktuelnog društvenog poretka, zbog čega je i bila predmet pažnje velikog broja autorki i autora iz oblasti društvenih nauka. Naša je teza, međutim, da se ispod površinskog kontinuiteta pozitivnog sećanja na Jugoslaviju događaju semantička i vrednosna pomeranja. Ako za mnoge stanovnike postjugoslovenskog prostora Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ) i dalje predstavlja neprevaziđeni model normalnog života i društvenog reda, pitanje je, na koju i kakvu Jugoslaviju oni zapravo misle?

U Srbiji je poslednjih godina u javnom diskursu primetna tendencija svojevrsne rehabilitacije socijalističke Jugoslavije, ali uz

¹ Ako u obzir uzmemo samo studije iz poslednjih desetak godina: Velikonja, Mitja, *Ti-tostalgija*, XX vek, Beograd, 2010; Kuljić, Todor, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Čigoja štampa, Beograd, 2011; Kolstø, Pål, „Identifying with the old or the new state: nation-building vs. Yugonostalgia in the Yugoslav successor states“, *Nations and Nationalism*, 20, 4, 2014, 760-781; Perica, Vjekoslav, Mitja Velikonja, ur., *Nebeska Jugoslavija. Interakcije političkih mitologija i pop-kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014; Markovina, Dragan, *Jugoslavenstvo poslije svega*, Most Art, Beograd, 2015; Jansen, Stef, *Yearnings in the Meantime: „Normal Lives“ and the State in a Sarajevo Apartment Complex*, Berghahn, New York – Oxford, 2015; Reksć, Magdalena, „Post-Yugoslav Collective Memory: Between National and Transnational Myths“, *Polish Political Science Yearbook*, 45, 2016, 73-84; Spaskovska, Ljubica, „The ‘Children of Crisis’: Making Sense of (Post)socialism and the End of Yugoslavia“, *East European Politics and Societies and Cultures*, 1, 3, 2017, 500-517; Popović, Milica, „Yugonostalgia: The Meta-National Memory Narratives of the Last Pioneers“, *Nostalgia on the Move*, ur. Mirjana Slavković, Marija Đorgović, Museum of Yugoslavia, Beograd, 2017, 42-50; Vučković Juroš, Tanja, „‘Things were good during Tito’s times, my parents say’: How young Croatian generations negotiated the socially mediated frames of the recent Yugoslav past“, *Memory Studies*, 13, 6, 2018, 932-951.

istovremenu reinterpetaciju i nacionalizaciju, kojom se o SFRJ govori tako što se ističe uloga srpskog naroda u njenom nastanku i održanju. Tim procesom se suštinski značenjski sadržaj Jugoslavije implicitno, ali korenito menja. Uz razvodnjavanje i potiskivanje samoupravno-socijalističkog aspekta njenog identiteta, briše joj se i drugo najvažnije obeležje – njen višenacionalni sastav i politika međunacionalnog suživota – dakle, ono što se u nekadašnjoj terminologiji zvalo „bratstvo i jedinstvo“. To opet znači i drugačiji politički sadržaj, a sledstveno i drugačiju političku funkcionalnost reference na SFRJ danas. Najzad, jugonostalgični sentimente se tako uprežu u novi hegemoni projekt rekonstrukcije srpskog nacionalnog identiteta u skladu sa sadašnjom fazom postsocijalističke tranzicije društva, obeleženom geopolitičkim kolebanjima i kvarenjem demokratije u pravcu hibridnog režima takmičarskog autoritarizma.

U tekstu ćemo ispitivati koliko su se ove tendencije „spustile“ iz zvaničnog diskursa među obične ljude. U tom cilju, predstavice rezultate istraživanja koje smo sprovele među beogradskim studentima, pitajući ih o njihovoj percepciji socijalističke Jugoslavije, partizanskog pokreta na čijem se nasleđu ona temeljila i značaja nacije uopšte.

Srbija, Jugoslavija i jugonostalgija

Istraživanja u Srbiji i u najnovije vreme kontinuirano beleže pozitivne stavove prema SFRJ i neku vrstu žala za tom zemljom.² Građani Srbije i dalje pamte međunarodni ugled socijalističke Jugoslavije, jednu državu i društvo koji su ostali ideal „normalnog života“, u kom je postojao red, ali i socijalna sigurnost, naročito u poređenju sa ratnim i kriznim 1990-ima i nastavkom postsocijalističke transformacije potom.

² Dimitrijević, Vojin, ur., *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010; Mihailović, Srećko i dr., *Kako građani Srbije vide tranziciju*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010; Mijić, Emilija, „Yustalgija: sećanje i materijalna kultura socijalizma kao okvir za konzumiranje sadašnjosti“, *Etnoantropološki problemi*, 3, 2011, 763-778; Spasić, Ivana, „Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji“, *Sociologija*, 54, 4, 2012, 577-594; Fiket, Irena, Zoran Pavlović, Gazela Pudar Draško, *Političke orijentacije građana Srbije - Kartografija nemoći*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2017; Mirkov, Anđelka, Tamara Petrović Trifunović, Dunja Poletić Čosić, „Sećanje na socijalističku Jugoslaviju: stavovi građana Srbije u periodu ubrzane transformacije društva“, *Sociološki pregled*, 52, 4, 2018, 1251-1284. Za novinarski pristup vidi npr. Milutinović, Aleksandra, „Hej, Sloveni!: Skoro četvrtina Srba pati za starom Jugom i radije bi živeli u njoj, a ovo su tri glavna razloga“, *Blic*, 7.6.2019.

Dva su istraživanja posebno relevantna za našu analizu, zato što su bila anketnog tipa i zasnivala se na relativno velikim, reprezentativnim uzorcima, te stoga ukazuju na rasprostranjenost i raspodelu takvih ocena u širem društvu, umesto u nekom njegovom ograničenom i specijalizovanom delu. Jedno je bilo komparativno i sprovedeno je 2011. u svim bivšim jugoslovenskim republikama; u Srbiji je pozitivan odnos prema Jugoslaviji bio najizraženiji.³ Na drugu studiju se neposredno nadovezujemo, a reč je o istraživanju Instituta za sociološka istraživanja beogradskog Filozofskog fakulteta iz 2012, na reprezentativnom uzorku od 2500 građana Srbije.⁴ I tu je na niz pitanja o odnosu prema Jugoslaviji zabeležen veoma visok stepen slaganja sa stavovima koji mere osećanja koja se mogu nazvati jugonostalgijom: četiri petine (82 posto) ispitanika je smatralo da Jugoslavija nije trebalo da propadne, a ubedljiva većina je pozitivno ocenjivala i druge aspekte života u SFRJ. Uz to, kritika njenog nedemokratskog političkog uređenja bila je gotovo potpuno odsutna. Ipak, stariji ispitanici bili su skloniji jugonostalgiji nego mlađi, što se moglo protumačiti kao znak da je pozitivno gledanje na SFRJ pojava koja će s vremenom nestati. Zato smo u istraživanju čiji će rezultati biti prikazani u ovom radu želele da, ponavljajući neka pitanja iz ovog upitnika, ispitamo upravo mlade ljude, kako bismo tu tezu proverile.

Okvir: javni diskurs o Jugoslaviji

Pre nego što predstavimo svoje rezultate, potrebno je pružiti kratak obris diskurzivnog i političkog konteksta u kojem se sve ovo događa. Tokom protekle tri decenije u Srbiji, javne i privatne percepcije Jugoslavije su se znatno razilazile. Dok je među običnim ljudima – a upravo o toj ravni kolektivnog pamćenja izveštavaju navedena istraživanja – preovladavala jugonostalgija, u zvaničnom govoru, u diskursu dominantnih medija, političara i školskih udžbenika,

³ Sedamdeset posto anketiranih je izjavilo „Žao mi je što se Jugoslavija raspala“, trideset posto „Još uvek se osećam kao Jugosloven“, a šezdeset posto da „imena ulica iz vremena Jugoslavije ne bi trebalo menjati“; Tito je zauzeo prvo mesto među ličnostima iz prošlosti ili sadašnjosti za koje se smatra da najbolje otelovljuju vrednosti naroda „ove zemlje“, Kolstø, 767, 769. Srbiju blisko slede BiH i Crna Gora.

⁴ Rezultati su izneti u Mirkov, Petrović Trifunović, Poleti Ćosić, 2018.

Jugoslavija je ili posve ignorisana, ili tretirana u najboljem slučaju ambivalentno, a češće otvoreno neprijateljski. Od sredine 2010-ih, međutim, primećuje se promena atmosfere. Vlastodršci se „vraćaju“ Jugoslaviji, a naročito Titu kao figuri, zarad svojih potreba, te SFRJ postaje pozitivna referenca koja zadobija novu političku funkciju.

Ovde nam može biti korisna periodizacija promenljivog odnosa prema antifašizmu u savremenoj Srbiji, koju nudi istoričar Srđan Milošević,⁵ što se, s obzirom na središnji značaj Narodnooslobodilačke borbe za legitimacijsko utemeljivanje SFRJ, može uzeti kao indikativno za celokupan odnos prema Jugoslaviji. Crvenu nit, pri tome, predstavlja etničko prisvajanje antifašizma: naglašava se isključivo uloga Srba u partizanskom pokretu, drugim jugoslovenskim narodima se sistematski odriču bilo kakve antifašističke tradicije, a bratstvo i jedinstvo predstavljaju kao zabluda.⁶

Začeci te simboličke prerade datiraju još iz kasnih 1980-ih godina i prvih osporavanja ortodoksnog, do tada jedinog dopuštenog narativa o Drugom svetskom ratu. Tu možemo naći i klicu „posrbļjavanja“ Jugoslavije, procesa koji pratimo i u ovom radu. Tokom 1990-ih godina počinje se i zvanično govoriti o „dva antifašistička pokreta“, jer se, osim partizanskog, u taj status uzdižu i četničke snage Draže Mihajlovića. Ipak, režim Slobodana Miloševića ne odbacuje u potpunosti jugoslovensko nasleđe, zato što želi sebe da prikaže kao baštinika njegovih pozitivnih elemenata, naročito socijalne države i antiimperijalizma u međunarodnoj politici.⁷ Posle smene režima 2000, koju sociolozi nazivaju početkom „deblokiranje postsocijalističke transformacije“, nastupa razdoblje otvorenog istorijskog revizionizma: status istinskih antifašista dodeljuje se četnicima, dok su zasluge partizana, iako ne posve negirane, zasenjene isticanjem partizanskih zločina.⁸

⁵ U tekstovima „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji“, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, ur. Milo Petrović, Udruženje Španski borci 1936-1939 i FPN, Beograd, 2014, 129-142; „Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije“, *Reč*, 85, 31, 2015, 169-180.

⁶ Milošević, „Relativizacija i revizija“, 136.

⁷ U skladu s time, iako se imena nesrpskih partizanskih komandanata i komunističkih vođa tada „etnički čiste“ iz naziva ulica i ustanova po Srbiji, ukupni značaj partizanskog pokreta još uvek se ne dovodi u pitanje. Milošević, „Istorijski revizionizam“, 177.

⁸ Đureinović, Jelena, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*, Routledge, London – New York, 2020.

Nova faza, pak, nastupa sredinom 2010-ih i karakterišu je manipulacija, hibridizacija i iskrivljavanje značenja. U takozvanoj „pomirateljskoj paradigmi“, i četnici i partizani se slave kao junaci antifašističkog otpora i pri tome se oba pokreta – dakle, i partizani – proglašavaju za ekskluzivno srpske. Milošević zaključuje da nacionalizacija antifašizma, „koja je u potpunom neskladu sa onim što je antifašizam na prostoru Jugoslavije bio, predstavlja jedan od najsmelijih i najapsurdnijih pokušaja istorijskog revizionizma“.⁹ Ono što je započelo na marginama desnog dela političkog spektra, među vanparlamentarnim strankama i manjim organizacijama, polako postaje deo političkog glavnog toka, kao što će se videti iz kratkog prikaza zvanične politike komemoriranja Drugog svetskog rata u Srbiji.

Savremeno „oživljavanje“ socijalističke Jugoslavije odvija se u dva glavna pravca: jedan je direktno pozivanje na političko nasleđe Tita i SFRJ, a drugi vraćanje javne važnosti partizanskom pokretu. Tako, funkcioneri vladajućih stranaka poslednjih godina učestalo posežu za Jugoslavijom i poredе sopstvena postignuća sa prethodnom državom. To posebno važi za oblast spoljne politike. Zahvaljujući ovoj instrumentalizaciji, Jugoslavija dobija izrazito pozitivne konotacije, što se nije događalo 2000-ih. Pada u oči i to da SFRJ i Tito postaju standardni instrumenti u političkom samoreklamiranju najviših funkcionera iz (deklarativno) različitih političkih opcija, koje se, svejedno, nalaze u višegodišnjoj koaliciji na vlasti: Srpske napredne stranke, izvorno nastale kao direktan ideološki protivnik komunista i socijalizma (Tomislav Nikolić, Aleksandar Vučić) i Socijalističke partije Srbije, pravne naslednice Saveza komunista (Ivica Dačić).¹⁰

Drugo i važnije, sećanje na partizanski pokret je danas znatno prisutnije u javnosti i predstavnici vlasti mu iskazuju primetno veće poštovanje no ranije. Za to, međutim, biraju formu i način kojima se taj pokret pokušava reinterpetirati i rekontekstualizovati, ne bi li se izmenili njegovo istorijsko značenje i politički sadržaj. Cilj je

⁹ Milošević, „Relativizacija i revizija“, 142.

¹⁰ O upotrebi Tita u Jugoslavije u političkim kampanjama vladajućih stranaka vidi npr. Gligorijević, Jovana, „Grebanje o Tita i Jugoslaviju“, *Vreme*, 1250, 18.12.2014; „Vučić: bravar nije bio glup“, *mondo.rs*, 4.4.2017; Gedošević, Lana, Jelena Nišavić, „Oživeli Titov duh – Vučić, Dačić i Nikolić se utrkuju u citiranju maršala“, *Blic*, 4.1.2015.

partizane odvojiti što je više moguće od Jugoslavije i komunista, a povezati ih što je čvršće moguće sa srpskim narodom i njegovim navodnim istorijskim savezništvom sa Rusijom.¹¹

Za taj simbolički rad se biraju komemorativne prilike povezanе sa Drugim svetskim ratom, koje su poslednjih godina upadljivo intenzivirane, s neskrivenom namerom da se istakne uloga Rusa u događajima kojima je rat u Srbiji okončan. Tako je oktobra 2014. proslavljena sedamdesetogodišnjica oslobođenja Beograda, a maja 2018. Dan pobeде, oboje u prisustvu ruskog predsednika Vladimira Putina (2014. je vojna parada čak pomerena nekoliko dana u odnosu na pravi datum godišnjice, da bi se uklopila u raspored visokog gosta). Izbor forme proslave i učesnika, ikonografija, iskazivanje počasti Putinu do granice neukusnog obožavanja (i preko nje) i diskurzivna obrada ovog događaja u zvaničnim medijima svi su bili usmereni na to da se oslobođenje Beograda od nacističke okupacije 1944. predstavi kao podvig Srba i Rusa. Nesrpski pripadnici partizanskih jedinica, od kojih je velik broj poginuo u ovim borbama, naprosto su prebrisani, a i u redovima Crvene armije uvaženi su jedino Rusi.¹² Aleksandar Vučić, u tom trenutku na funkciji potpredsednika vlade, tim je povodom – koji je nazvao „velikim danom u srpskoj istoriji“

¹¹ Komentatori ovog trenda s pravom upućuju na analogne procese simboličke politike u savremenoj Rusiji, tradicionalnom osloncu za jedan deo političke javnosti u Srbiji. Njihova posledica u Srbiji je da „čak i najekstremniji desničari pišu pohvalno o srpskim partizanima, o oslobodilačkoj tradiciji srpskog naroda koja se artikulisala kroz partizansku borbu“. Milošević, „Istorijski revizionizam“, 178-179; Dejan Ilić („Revizija revizije“, *Peščanik*, 10.9.2014) tumači kako je dotadašnji, „čisti“ revizionistički narativ, po kojem su komunisti došli u Srbiju sa strane i 1945. je, zajedno sa „Rusima“ okupirali, postao neprikladan u tekućoj spoljnopoličkoj orijentaciji naglašene bliskosti sa Rusijom, te je sačinjen novi: sada su oslobodioci „Srbi“ i „Rusi“, a Jugoslavija, Sovjetski Savez i komunisti nestaju iz slike. Vidi Đureinović, *The Politics of Memory...*, 2.

¹² Istoričar Milan Radanović, autor studije o oslobođenju Beograda, podseća na istorijske činjenice: „Iz kolektivnog pamćenja [je] iščezlo da je u oslobođenju Beograda učestvovalo nekoliko stotina Italijana, boraca dva italijanska bataljona u okviru Prve proleterske divizije. O ovome, kao i o učešću mnogih mladića i devojaka hrvatske, crnogorske i bošnjačke nacionalnosti koji su lili krv i ostavili kosti u Beogradu, u govoru predsednika Tomislava Nikolića nismo mogli biti obavешteni, budući da je on, kao uskogrudi nacionalista, prečutao ovu činjenicu. Pokušao je da sugeriše da je oslobođenje Beograda bila stvar borbe nekakve srpske i nekakve ruske vojske, pri čemu je ignorisano učešće pripadnika mnogih sovjetskih naroda, napose Ukrajinaca.“ Vidi Konjikušić, Davor, „Iz kolektivnog pamćenja iščezava tko je sve oslobađao Beograd“, *Novosti*, 11.11.2014; Radanović, Milan, *Oslobođenje: Beograd, oktobar 1944*, Rosa Luxemburg Stiftung – Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd, 2014.

– izjavio kako su „Jugoslovenske snage, *pre svega srpske*, uz veliku, ogromnu podršku i pomoć Crvene armije, oslobodile Beograd 20. oktobra 1944. godine. I to je bila jedna od velikih istorijskih *naših* pobjeda. [...] Tu *antifašističku tradiciju srpskog naroda i Srbije* i dalje ćemo razvijati, održavati i ponositi se njome.”¹³ Slično tome, Dan pobjede 2018. jedan je kritičar nazvao „Danom poraza“, budući da, ponovo, formom i značenjskim porukama proslave zvanična Srbija kao da se dobrovoljno odrekla ogromnog simboličkog kapitala autentične antifašističke borbe i izborne nacionalne nezavisnosti – drastičnom aistorijskom intervencijom, vojnici su paradirali u uniformama crvenoarmejaca i kozaka, ali ne i u partizanskim, ili, intonirane su srpske pesme iz Prvog svetskog rata, ali ne i partizanske.¹⁴

Kako mladi percipiraju Jugoslaviju

Cilj našeg istraživanja¹⁵ bio je da se ispita koliko je ova „rehabilitacija“ Jugoslavije kroz njenu reinterpretaciju – prepoznatljiva kao svojevrsni državni projekt na nivou javne signifikacije – prisutna u privatnim, svakodnevnim viđenjima kod mladih ljudi. Želele smo da istražimo kako oni koji nisu živeli u SFRJ doživljavaju tu zemlju i da li percepcija Jugoslavije u njihovim stavovima prati prethodno opisana aistorijska iskrivljenja. U tu svrhu, u periodu između aprila i oktobra 2019, sprovele smo anketu među studentima početnih godina studija na Univerzitetu u Beogradu. Anketirano je ukupno 898 studenata, starosti pretežno od 19 do 23 godine, a zastupljeni su Filozofski fakultet (odeljenja: Sociologija, Filozofija, Antropologija, Istorija, Pedagogija, Arheologija, Istorija umetnosti, Klasične nauke), Fakultet političkih nauka (smerovi: Politikologija i Međunarodni odnosi), Pravni, Ekonomski i Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.¹⁶ Odabrale smo fakultete društvenih nauka, polazeći od pretpostavke da su studenti ovih usmerenja bolje obavešteni o

¹³ Navedeno u Ilić, „Revizija revizije“. Podvukle autorke.

¹⁴ „Zašto ovu blistavu pobjedu pretvaramo u naš kolektivni poraz? [...] Zašto relativizujemo i razvodnjavamo tu jednu toliko veliku i važnu stvar, prema kojoj smo konačno uzeli istorijsku sudbinu u svoje ruke – i prevladali? Zašto svoj, i samo svoj, Dan pobjede pretvaramo u dane kvislinškog i kukavičkog poraza pred tuđim velesilama?“ Vidi Kišjuhas, Aleksej, „Dani poraza“, *Danas*, 20.5.2018.

¹⁵ Za kolegijalnu pomoć i korisne savete zahvaljujemo dr Jeleni Pešić.

¹⁶ Zahvaljujemo kolegama koji su nam ljubazno pomogli u distribuiranju upitnika.

temi i za nju zainteresovaniji, a osim toga, s obzirom na struku za koju se pripremaju, verovatnije je da će se u svom budućem profesionalnom radu naći u poziciji da utiču na oblikovanje javnog sećanja.

Kratki upitnik sastojao se, grubo uzev, iz tri odeljka: a) grupe pitanja preuzete iz studije Instituta za sociološka istraživanja iz 2012, uključujući pet iskaza koji mere stavove građana o različitim aspektima društvenog života u SFRJ i odvojeno pitanje zatvorenog tipa koje se odnosi na opšti stav prema Jugoslaviji i socijalizmu;¹⁷ b) segmenta razvijenog posebno za ovo istraživanje, sačinjenog od iskaza koji cirkulišu u javnom govoru a odražavaju „posrbljenu“ verziju Jugoslavije, tj. etnifikovani „srpski“ pogled na Jugoslaviju i NOB; i c) odabranih stavki iz instrumenta za merenje nacionalističke orijentacije, razvijenog i potvrđenog u velikom broju anketnih istraživanja.

Jugonostalgija?

Prvi pogled na prikupljene podatke ukazuje da je pozitivan odnos prema Jugoslaviji, zabeležen u prethodnim istraživanjima, prisutan i među našim ispitanicima (Tabela 1). Tendencija je dosta jaka, s obzirom na to da je ovde reč o veoma mladim ljudima, koji nisu neposredno iskusili život u Jugoslaviji, kao ni u socijalističkom društvenom sistemu. Štaviše, to je generacija koja je bila najviše izložena ideološkom radu zvaničnih politika sećanja u ključu „čistog“ revizionizma, kakav je preovladavao u razdoblju kada su njihovi školski programi i udžbenici istorije uobličavani.

Tabela 1: Kakav je vaš stav prema socijalističkoj Jugoslaviji?

Jugoslavija je trebalo da opstane, a socijalizam da propadne.	38%
Jugoslavija je trebalo da propadne, a socijalizam da opstane.	7,2%
Trebalo je da propadnu i Jugoslavija i socijalizam.	31%
Nije trebalo da propadnu ni socijalizam ni Jugoslavija.	23,8%

¹⁷ Ove stavke su ponovljene da bi se pratile prethodno uočene tendencije, ali sistematska uporedivost nije bila moguća zbog različitog sastava i karaktera uzoraka.

Iako manje izraženo nego u istraživanju ISI 2012. godine, kada je zabeležen izuzetno visok stepen jugonostalgije na nivou opšte populacije Srbije, i u našem istraživanju se čak 61,8 posto anketiranih studenata izjasnilo da je Jugoslavija trebalo da opstane, nezavisno od toga kako su se odredili prema opstanku socijalizma. Osim toga, zbirno skoro trećina ispitanika smatra da je socijalizam trebalo da opstane, uprkos hegemonom „antitotalitarnom“ okviru sećanja na društva realnog socijalizma, koji proklamuje pobedu i bezalternativnost poretka zasnovanog na liberalnoj demokratiji u kapitalizmu. Na osnovu formulacije pitanja ne možemo ništa da saznamo o eventualnoj želji za ponovnim uspostavljanjem socijalizma ili Jugoslavije kod studenata iz našeg uzorka. Ipak, upečatljivo je da samo njih 31 posto smatra da je trebalo da propadnu i Jugoslavija i socijalizam.

Ako pogledamo odgovore na pojedinačne pohvalne tvrdnje o Jugoslaviji (Tabela 2), vidimo da se ispitanici u velikoj meri slažu sa prva tri iskaza koji izražavaju ključne motive nostalgичnog narativa o Jugoslaviji – bolji život, socioekonomsko blagostanje i međunarodni ugled zemlje, ili „geopolitičko dostojanstvo“.¹⁸ Kako bismo pratile i „razvodnjavanje“ narativa o Jugoslaviji, u Tabeli 2 je prikazana distribucija odgovora na iskaz o multietničkom karakteru Jugoslavije, jednoj od dve njene određujuće odlike. Poslednji iskaz u tabeli evocira još jedan element nekadašnjeg narativa o SFRJ, onaj o superiornosti socijalističke Jugoslavije kako nad društvima lagerskog socijalizma u istočnom bloku, tako i nad kapitalističkim društvima zapadnog bloka¹⁹ i predstavlja indikator izrazite jugonostalgичne orijentacije ispitanika.

¹⁸ Jansen V., Stef, „The afterlives of the Yugoslav red passport“, CITSEE project, 2012; Spaskovska, 503, 506, 509, 513.

¹⁹ O tome više vidi u Kuljić, *Sećanja na titoizam*; Spasić, „Jugoslavija kao mesto...“.

Tabela 2: Stepen prihvatanja projugoslovenskih stavova

	Uopšte se ne slažem	Delimično se ne slažem	Niti se slažem niti se ne slažem	Delimično se slažem	Potpuno se slažem	Ne znam
U Jugoslaviji se živelo bogatije i bolje nego danas.	6,5%	9,9%	19%	34,7%	23,4%	6,5%
Jugoslavija je napredovala jer je svojim građanima omogućavala socijalnu sigurnost, prilike za zaposlenje, besplatno zdravstvo i obrazovanje.	7%	7,5%	18,6%	39,4%	22,2%	5,3%
Jugoslavija je bila politički moćnija i nezavisnija od volje velikih sila nego današnja Srbija.	5,3%	4,7%	11,9%	30,8%	43,5%	3,8%
Multietnički karakter Jugoslavije predstavljao je njeno kulturno bogatstvo.	10,6%	9,5%	17,2%	24,9%	28,7%	9,1%
Jugoslavija je bila superiorna i u odnosu na države istočnog i u odnosu na države zapadnog bloka.	20,7%	18,3%	24%	17,3%	6,3%	13,4%

Kao što se može videti iz tabele, visok stepen slaganja se javlja samo u slučaju prva tri iskaza. Da se u Jugoslaviji živelo bogatije i bolje smatra skoro dve trećine (58,1%) anketiranih studenata, a još više ih se (61,6%) delimično ili u potpunosti slaže da je Jugoslavija napredovala jer je građanima omogućavala socijalnu sigurnost, prilike za zaposlenje, besplatno zdravstvo i obrazovanje. Izuzetno visok procenat, skoro tri četvrtine (74,3%) ispitanika, pozitivno ocenjuje geopolitički položaj Jugoslavije izražen kroz njenu političku moć i nezavisnost od volje velikih sila. Sa iskazom koji multietničnost određuje kao kulturno bogatstvo Jugoslavije i dalje se slaže preko polovine ispitanika (53,6%), ali, u poređenju s prethodnim pitanjima, raste broj onih koji se ne slažu ili su neodlučni. Na kraju, tek manje od jedne četvrtine studenata se slaže sa zaoštrenom tvrdnjom o superiornosti SFRJ, uz značajan udeo onih koji su neodlučni ili ne znaju.

Ovi nalazi nam kazuju da, iako u prvom koraku možemo konstatovati rasprostranjenost pozitivnog stava prema Jugoslaviji, kako se ona tačno poima mnogo je manje jasno. Rezultati u drugoj tabeli sugerišu da je jugonostalgija na neki način „prazna“ – studentima iz našeg uzorka se najviše „dopada“ moćna međunarodnopolitička pozicija zemlje, dok podrška ponuđenim iskazima postupno opada kako se odatle udaljavamo ka polu društvene solidarnosti, multikulturalnosti i života u jednom drugačijem poretku. U nastavku rada podrobnije ćemo ispitati upravo taj sadržaj sećanja na SFRJ.

Ispod površine „jugonostalgije“

Dalja analiza podataka pokazuje da je, uz pozitivna sećanja, kod naših studenata prisutna i tendencija nacionalizacije („posrbļavanja“) antifašističke borbe i opšteg odnosa prema Jugoslaviji. Ona se ispoljava i kroz odgovore na etnocentrične tvrdnje i kroz hibridne stavove, tj. iskaze koji kombinuju elemente specifično shvaćenog jugoslovenstva i nacionalizma.

Najpre, zbog središnjeg značaja Narodnooslobodilačkog pokreta za legitimaciju SFRJ, uzele smo to kao posebnu temu u okviru koje smo formulisale nekoliko pitanja. Sa etnocentričnim iskazom „Srbi su podneli najveće žrtve u antifašističkoj borbi tokom Drugog svetskog rata“ se delimično ili u potpunosti složilo tri petine anketiranih studenata (60,3%), dok se jedva desetina uzorka nije složila

(9,6%). Udeo studenata koji su iskazali slaganje sa datim iskazom ne čudi, jer skoro polovina vidi partizane kao *u suštini* srpsku vojsku (Tabela 3).

Tabela 3: Percepcija oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta

Partizani su bili vojska sastavljena od:	
• Pripadnika svih jugoslovenskih naroda	13,4%
• Pripadnika svih jugoslovenskih naroda, a najviše Srba, Hrvata, Slovenaca i Crnogoraca	20,4%
• Pripadnika raznih jugoslovenskih naroda, ali su među njima daleko najbrojniji bili Srbi	42,4%
• Pripadnika srpskog naroda	6,9%
• Neprijatelja srpskog naroda	5,2%
• Ne znam	11,7%

Nakon pitanja koja tematizuju ulogu srpskog naroda u antifašističkoj borbi koja je iznedrila SFRJ, zanimalo nas je i kako studenti gledaju na položaj srpskog naroda unutar SFRJ, što je istrajan i često prisutan momenat u „pričama koje Srbi pričaju samima sebi (i drugima) o samima sebi“.²⁰ Tako se sa iskazom da su se „Srbi odricali svojih interesa zarad opstanka Jugoslavije jer su jedini iskreno verovali u nju“, standardnom nacionalnom tužbalicom o „nezahvalnoj braći“, složilo 44,1% anketiranih studenata, njih 22,2% je iskazalo neslaganje, 21,2% je neodlučno, dok je 12,5% odgovorilo da ne zna. Iako preteže slaganje sa datim stavom, distribucija odgovora na ovo pitanje nam ne kazuje mnogo, ili, tehničkim rečnikom, ono se pokazalo slabo diskriminativno. Isto, i još izraženije, važi za stavku koja reprodukuje staru floskulu srpskog „nezvaničnog“/kulturnog nacionalizma iz 1980-ih – „Jugoslavija je najveća zabluda srpskog naroda u 20. veku“. Odgovori su relativno ravnomerno raspoređeni – jedna trećina studenata (34,6%) se slaže, nešto više od trećine (njih 36,2%) se ne slaže, dok su preostali neodlučni ili su odgovorili da ne znaju.

²⁰ Živković, Marko, *Srpski sanovnik*, XX vek, Beograd, 2012, 8.

Na kraju, tu je i drastična tvrdnja „Prava okupacija je za Srbiju započela 1945, a ne 1941“, sa donekle uznemirujućim odgovorima. Naime, sa time se složilo 17,4% anketiranih studenata, dvostruko više (38,8%) je izrazilo neslaganje, neutralno je njih 19,4%, dok je čak 24,4% odgovorilo da ne zna. Iako procenti studenata koji su se složili sa ovim iskazom nisu toliko visoki, oni, zajedno sa petinom neodlučnih i četvrtinom koja „ne zna“, predstavljaju znak kolebanja antifašističkog opredeljenja, koje je decenijama bilo neupitno i, naprosto, uzimano zdravo za gotovo, a i dan-danas predstavlja vrednost koju, makar deklarativno, promiču predstavnici aktuelne vlasti.

I dok na ovo pitanje četvrtina studenata ne zna šta da odgovori, sa stavom koji iskazuje nekritički, mitologizirajući odnos prema nacionalnoj prošlosti („Prošlost našeg naroda treba da bude svetinja“), složilo se skoro tri petine (58%) ispitanika, približno nešto manje od jedne petine je bilo neodlučno (19,8%), dok se jedna petina nije složila (20,1%). U ovom slučaju, samo 2,1% je odgovorilo da ne zna.²¹ I sa drugom tvrdnjom koja predstavlja indikator organskog nacionalizma („Opstanak vlastitog naroda glavni je zadatak svakog pojedinca“) ispitanici su se većinski složili (50% se slaže, 28% ne slaže), dok je stepen pristajanja uz ostale iskaze koji izražavaju nacionalističku orijentaciju niži.

Šta zapravo znači da „Jugoslavija nije trebalo da propadne“?

U nastavku analize rezultata, suzile smo fokus i izdvojile ispitanike koji su na početno pitanje o stavu prema SFRJ odgovorili da Jugoslavija, po njihovom mišljenju, nije trebalo da propadne (bilo zajedno sa socijalizmom, ili bez njega), a koje ćemo, veoma uslovno, nazvati „jugonostalgičari“. Kada uzmemo u razmatranje samo na taj način

²¹ Niski postotak ispitanika koji se odlučio da na ovakvo pitanje odgovori sa „ne znam“, ukazuje na tendenciju povrđenu i u nedavno objavljenoj analizi ne-odgovora na materijalu iz jedne druge ankete. Naime, ispitanici su skloni da na apstraktna pitanja o prirodi društveno-ekonomskog uređenja odgovaraju sa „ne znam“ i tako se „samoisključuju“ iz političke debate, dok je udeo ne-odgovora na stavove koji problematizuju etnička i rodna pitanja relativno nizak. Drugim rečima, uočena je tendencija da se, za razliku od iskaza o odlikama političkog i ekonomskog sistema, ispitanici smatraju dovoljno kompetentnim da ponude svoje mišljenje oko „nacionalnih stvari“ i da se temeljni društveni antagonizmi interpretiraju uz pomoć identitetskih kategorija. Vidi Pešić, Jelena, Tamara Petrović Trifunović, Ana Birešev, „Politička kompetencija i konsolidacija kapitalizma u Srbiji: analiza (ne)davanja odgovora na stavove o poželjnom političkom i ekonomskom poretku“, *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, ur. Mladen Lazić, Slobodan Cvejić, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2019, 247-274.

filtrirane ispitanike, otkrivamo da se – suprotno onome što bi se moglo očekivati – oni po svojim odgovorima na praktično sva druga pitanja ne razlikuju bitno od ukupnog uzorka. Upadljivo je, recimo, da se sa stavom „Srbi su podneli najveće žrtve u antifašističkoj borbi...“, koji izražava nacionalnu patetiku i pretenziju na moralnu superiornost, grupa „jugonostalgičara“ (većinski) slaže skoro isto koliko i opšti uzorak, dok tek svaki deseti „jugonostalgičar“ nedvosmisleno odbacuje tu tvrdnju (Tabela 4).

Tabela 4: Distribucija odgovora na iskaz „Srbi su podneli najveće žrtve u antifašističkoj borbi tokom Drugog svetskog rata“

Koliko se slažete sa ovom tvrdnjom?	Ceo uzorak	„Jugonostalgičari“
Delimično ili uopšte se ne slaže	9,6%	9,5%
Niti se slaže niti se ne slaže	16,6%	18,6%
Delimično ili potpuno se slaže	60,3%	55,6%
Ne zna	13,5%	16,3%

Čak i stav da je „prava okupacija počela 1945.“ ima svoje pristalice, iako bi njegova kombinacija sa žalom za nestankom Jugoslavije trebalo da bude logički nemoguća (Tabela 5). Manji je stepen slaganja u odnosu na ceo uzorak, ali i dalje se skoro dvanaest posto „jugonostalgičara“ slaže sa tom tvrdnjom. Pritom, procenat koji je iskazao neslaganje je praktično isti, a porastao je udeo onih koji „ne znaju“, kojih je među „jugonostalgičarima“ čak 30 posto.

Tabela 5: Distribucija odgovora na iskaz „Prava okupacija je za Srbiju započela 1945, a ne 1941.“

Koliko se slažete sa ovom tvrdnjom?	Ceo uzorak	„Jugonostalgičari“
Delimično ili uopšte se ne slaže	38,8%	39,2%
Niti se slaže niti se ne slaže	19,4%	18,5%
Delimično ili potpuno se slaže	17,4%	11,8%
Ne zna	24,4%	30,5%

Slične tendencije (manji udeo slaganja i približno isti procenat neslaganja kod celog uzorka i kod filterom odvojenih „jugonostalgičara“) zabeležene su i u odgovorima na stav „Srbi su se odricali svojih interesa zarad opstanka Jugoslavije, jer su jedini iskreno verovali u nju“. Sa ovim iskazom se slaže prilično velik broj (37,2%) studenata koji smatraju da je Jugoslavija trebalo da opstane, a samo jedna četvrtina (24,4%) odbacuje navedeni stav.

Kod pitanja o sastavu partizanske vojske, postoci su, ponovo, slični kao u opštem uzorku, drugim rečima, nisu primetno bliži istorijskoj istini (koju poznaje 33,8 posto u celom uzorku, a 36,3 posto kod „jugonostalgičara“). Neobično je što se našlo čak i takvih među „jugonostalgičarima“ (doduše, samo 1,7 posto) koji smatraju da su se partizani – dakle, vojska koja je utemeljila upravo tu zemlju koju je, navodno, valjalo očuvati – sastojali od „neprijatelja srpskog naroda“!

Kada posmatramo odgovore na niz pitanja koja su deo instrumenta za ispitivanje nacionalističke orijentacije uobičajeno primenjivan u anketnim istraživanjima, vidimo da se i tu stav da je Jugoslavija trebalo da opstane ne pokazuje naročito distinktivnim. Indikator etničkog nacionalizma, stav „Nacionalna raznolikost uništava jedinstvo našeg društva“, iznenađujuće (i, opet, nelogično) nailazi na relativno dobar prijem među „jugonostalgičarima“ (Tabela 6). Premda 57 posto ispitanika odbacuje datu tvrdnju, pitanje je šta je sa jednom petinom (21,4%) koja se slaže, i još jednom petinom (19%) koja je neodlučna? Ovde treba pomenuti i 48,5 posto „jugonostalgičara“ koji se slažu sa tvrdnjom da je „opstanak vlastitog naroda glavni zadatak svakog pojedinca“ i 42 posto njih koji smatra da se „među nacijama može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje“. Nameće se dilema: za čime onda oni zapravo žale?

Tabela 6: Distribucija odgovora na iskaz „Nacionalna raznolikost uništava jedinstvo našeg društva“

Koliko se slažete sa ovom tvrdnjom?	Ceo uzorak	„Jugonostalgičari“
Delimično ili uopšte se ne slaže	55%	57%
Niti se slaže niti se ne slaže	17,7%	19%
Delimično ili potpuno se slaže	23,9%	21,4%
Ne zna	3,4%	2,6%

Ima, dakle, ozbiljnih razloga da se zapitamo – kakav je ideološki sadržaj žala zbog raspada Jugoslavije, ukoliko se ispitanici koji ga izražavaju u odgovorima na druga bitna pitanja ne razlikuju značajno od onih koji smatraju da je Jugoslavija trebalo da propadne? Umesto da ispitujemo da li je ovde reč o restaurativnoj ili refleksivnoj nostalgiji,²² podaci nas usmeravaju da postavimo pitanje: da li pozitivno vrednovanje jugoslovenske prošlosti ide dalje od opštih mesta dobrog života i međunarodnog ugleda SFRJ i da li je reč o (ideološki) „praznoj nostalgiji“? Ili je pozitivno sećanje na Jugoslaviju opterećeno raznim ideološkim naslagama, pa i nacionalizmom?

Tipovi odnosa prema Jugoslaviji

Sadržajnije odgovore na ova pitanja mogle bismo da dobijemo putem kvalitativnog istraživanja, tj. intervju sa studentima, kroz koje bismo dalje ispitala značenjske komplekse različitih pozicija sa kojih mladi u Srbiji danas pristupaju Jugoslaviji i vrednosne disonance koje se u njihovim iskazima javljaju (a koje sociolozi redovno primećuju u anketama, kao što postoje i u našim podacima). U nedostatku te vrste podataka, odgovorima ćemo pokušati da se približimo primenom jedne druge statističke tehnike, naime, faktorske analize.²³

Eksplorativna faktorska analiza je otkrila prisustvo četiri ključne latentne dimenzije (faktora)²⁴ oko kojih se grupisala većina iskaza iz upitnika. S obzirom na osnovno usmerenje svake od njih, mogu se opisati na sledeći način:

²² Vidi Bojm, Svetlana, *Budućnost nostalgije*, Geopoetika, Beograd, 2005.

²³ Cilj faktorske analize je da se, na osnovu tendencija u odgovorima ispitanika, veliki broj varijabli koje izražavaju kompleksan splet iskustvenih pojava (u ovom slučaju iskaza iz našeg upitnika), sažme pomoću manjeg broja faktora (dimenzija) koji grupišu stavove koji su međusobno povezani, a čiju povezanost nije uvek moguće neposredno opaziti. Na ovaj način, faktorska analiza omogućava dublji uvid u latentne strukture i otkriva potencijalne uzroke međusobne povezanosti između pojava. Vidi Petrović, Irena, „Mogućnosti primene faktorske analize u sociologiji: primer proučavanja vrednosnih orijentacija“, *Sociologija*, 55, 4, 2013, 557-588.

²⁴ Izvorno je identifikovano pet faktora koji ukupno objašnjavaju 57,6 posto varijanse, ali je poslednji faktor (dimenzija kritičkog/konstruktivnog patriotizma) izuzet iz dalje analize budući da je sadržao samo jedan iskaz sa odgovarajućim „faktorskim punjenjem“ (preporučljivo je da se skale prave od najmanje tri stavke).

1. *antijugoslovenska orijentacija*, koja grupiše iskaze koji izražavaju nacionalističku kritiku Jugoslavije i njenog višenacionalnog sastava i suživota;
2. dimenzija *nacionalizma*;
3. „*Srboslavija*“: stavovi koji etnifikuju Jugoslaviju i fokusiraju se na nepravedan položaj i žrtvovanje Srbije i srpskog naroda unutar SFRJ;
4. *projugoslovenska orijentacija*, ili „jugonostalgija u užem smislu reči“, koja okuplja tipične pohvalne tvrdnje o Jugoslaviji kao zemlji boljeg života, socioekonomskog blagostanja i napretka, te geopolitičkog dostojanstva.

Rezultati su sami po sebi zahvalni za interpretaciju u kontekstu pitanja koje postavljamo u ovom radu. Međutim, kako se faktorska analiza često koristi kao međukorak u razvoju skala koje služe za merenje vrednosnih orijentacija i ispitivanje njihovih odnosa sa drugim varijablama, tako je i naš sledeći korak bio da ispitamo da li je moguće konstruisati pouzdane skale na osnovu identifikovanih dimenzija. Drugim rečima, umesto da poredimo pojedinačne iskaze, formiranje skala nam je u daljem postupku omogućilo da ispitamo i međusobne odnose između četiri navedene dimenzije, a posebno ono što nas ovde najviše zanima – povezanost između nacionalizma i stavova o Jugoslaviji u Srbiji.

U Tabeli 7 predstavljene su četiri skale koje smo formirale za dalju analizu – skale antijugoslovenske orijentacije (antijugoslovenstva), „Srboslavije“, nacionalizma i jugonostalgije (u užem smislu). Za svaku skalu su navedene stavke, tj. iskazi iz upitnika od kojih su konstruisane, kao i Kronbahov koeficijent alfa – pokazatelj pouzdanosti i unutrašnje saglasnosti iskaza koji čine skalu.²⁵ Takođe, navedeni su prosečni rezultati ispitanika na datim skalama (empirijski prosek), raspon i teorijski prosek skale. Ovo nam govori da li postoji većinsko prihvatanje određene orijentacije, što je slučaj ukoliko je empirijski zabeležen prosečni rezultat viši od teorijskog proseka. Konkretno, to znači da naši ispitanici većinski prihvataju i dimenziju „Srboslavije“ i jugonostalgije, da je to u manjoj meri slučaj i sa nacionalističkom orijentacijom, čiji je empirijski prosek tek iznad teorijskog proseka,

²⁵ Prihvatljive vrednosti Kronbahove alfe su iznad 0,7, ali kako je taj koeficijent osetljiv na broj stavki koje čine skalu, i skala „Srboslavije“ sa koeficijentom 0,673 se može smatrati pouzdanom jer sadrži samo tri stavke.

dok antijugoslovenska orijentacija nije većinski prihvaćena, iako je i ona blizu teorijskog proseka. Većinsko prihvatanje dve ili više dimenzija vrednosnih orijentacija koje međusobno nisu u skladu (npr. jugonostalgija i „Srboslavija“, jugonostalgija i nacionalizam) znak je postojanja vrednosne nekonzistentnosti u stavovima studenata koje smo ispitivale.

Tabela 7: Skale vrednosnih orijentacija

SKALA ANTIJUGOSLOVENSTVA	SKALA „SRBOSLAVIJE“
<ul style="list-style-type: none"> - Jugoslavija je najveća zabluda srpskog naroda u 20. veku. - Jugoslavija je ugrožavala nacionalnu kulturu, identitet i dostojanstvo naroda koji su je činili. - U Jugoslaviji su bila ugrožena ljudska prava. - Multietnički karakter Jugoslavije predstavljao je njeno kulturno bogatstvo. (<i>obrnut smer</i>) - U Jugoslaviji nije bilo bitno ko je pripadnik koje nacije. (<i>obrnut smer</i>) <p>Kronbahova alfa: 0,784. Prosečni rezultat: 14,56. Raspon skale: 5-25, teorijski prosek: 15.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Srbi su podneli najveće žrtve u antifašističkoj borbi tokom Drugog svetskog rata. - Srbi su se odricali svojih interesa za rad opstanka Jugoslavije, jer su jedini iskreno verovali u nju. - Antifašistička borba tokom Drugog svetskog rata iznikla je iz slobodarske tradicije srpskog naroda. <p>Kronbahova alfa: 0,673. Prosečni rezultat: 10,8. Raspon skale: 3-15; teorijski prosek 9.</p>
SKALA NACIONALIZMA	SKALA JUGONOSTALGIJE
<ul style="list-style-type: none"> - Opstanak vlastitog naroda glavni je zadatak svakog pojedinca. - Prošlost našeg naroda treba da bude svetinja. - Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije. - Nacionalna raznolikost uništava jedinstvo našeg društva. - Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje. 	<ul style="list-style-type: none"> - U Jugoslaviji se živelo bogatije i bolje nego danas. - Jugoslavija je bila politički moćnija i nezavisnija od volje velikih sila nego današnja Srbija. - Srbija i srpski narod su u okviru Jugoslavije doživeli svoj najveći privredni i civilizacijski procvat. - Jugoslavija je napredovala jer je svojim građanima omogućavala socijalnu sigurnost, prilike za zaposlenje, besplatno zdravlje i obrazovanje.

Kronbahova alfa: 0,754. Prosečni rezultat ispitanika na skali: 15,16. Raspon skale: 5-25, teorijski prosek: 15.	Kronbahova alfa: 0,719. Prosečni rezultat ispitanika na skali: 14,36. Raspon skale: 4-20, teorijski prosek: 12.
---	---

U završnom koraku analizirale smo da li su vrednosne dimenzije na osnovu kojih smo formirale skale povezane jedna sa drugom, odnosno da li postoji statistički značajna veza između njih. U Tabeli 8 prikazani su koeficijenti korelacije (zvezdicom su označene veze koje nisu statistički značajne), pri čemu koeficijent koji iznosi između 0,3 i 0,5 označava srednje jaku povezanost između dve varijable (bez obzira da li je usmerenost veze pozitivna ili negativna), dok koeficijent iznad 0,5 označava relativno jaku vezu između vrednosnih dimenzija izraženih putem skala. Ovde smo dobile posebno interesantne rezultate.

Tabela 8: Pirsonov koeficijent korelacije (r) između vrednosnih dimenzija

	Antijugoslovenstvo	Nacionalizam	„Srboslavija“	Jugonostalgija
Antijugoslovenstvo	1	0,319	0,346	-0,544
Nacionalizam	0,319	1	0,527	-0,033*
„Srboslavija“	0,346	0,527	1	-0,025*
Jugonostalgija	-0,544	-0,033*	-0,025*	1

*Veza nije statistički značajna.

Kao jedan od najupečatljivijih nalaza treba izdvojiti jaku povezanost koja je uočena između nacionalističke orijentacije i dimenzije „Srboslavije“. Ove dve skale su u visokoj pozitivnoj korelaciji ($r=0,527$), što znači da što je osoba snažnije nacionalistički orijentisana (što ima veći rezultat na skali nacionalizma), raste verovatnoća da će pristajati uz stavove koji izražavaju etnifikovanu („posrbljenju“) preradu Jugoslavije i antifašističke borbe tokom Drugog svetskog rata, kao i obrnuto (veći skor na skali „Srboslavije“ pratiće tendencija ispitanika da se snažnije slaže sa nacionalističkim tvrdnjama). Srednje jaka pozitivna korelacija postoji između nacionalističke dimenzije i antijugoslovenstva ($r=0,319$), što je sasvim očekivano, ali i između

antijugoslovenstva i dimenzije „Srboslavije“ ($r=0,346$). Skala „Srboslavije“ jedino nije u korelaciji sa jugonostalgličnom orijentacijom, što nam govori da ove dve orijentacije nisu kompatibilne. Povezanost između jugonostalgije i nacionalizma takođe nije identifikovana, dok između jugonostalgije i antijugoslovenstva, očekivano, postoji visoka negativna korelacija ($r=-0,544$).

Pošle smo od pitanja da li postoji projugoslovenska orijentacija koja ne sadrži u sebi i nacionalistički element i koja se može označiti kao jugonostalgija bez navodnika. Na ovo pitanje možemo da odgovorimo potvrdno: iz odgovora naših ispitanika može se izdvojiti zasebna dimenzija jugonostalgije koja nije kompatibilna sa nacionalističkom orijentacijom, niti sa etnifikovanim sećanjem na Jugoslaviju kakvo postoji u dimenziji „Srboslavije“. Postoji, dakle, „prava“ jugonostalgija i ona je većinski zastupljena među našim ispitanicima, iako se njen sadržaj, na osnovu naših analiza, svodi na standardne teme boljeg života u bogatijoj i međunarodno uspješnijoj zemlji koja je građanima nudila socioekonomsku sigurnost, dok stavovi o multietničkom karakteru Jugoslavije izostaju. Koliko je ovo usmerenje ideološki razvijeno, a koliko predstavlja puku kritiku sadašnjih društvenih prilika, teško je reći, ali kontinuitet ovih sentimentata nije zaustavljen. S druge strane, istovremeno je većinski prihvaćena i vrednosna dimenzija „Srboslavije“, etnifikovane revizije Jugoslavije, koja je primarna tema našeg interesovanja i ovdje „razotkrivena“ kao u suštini nacionalistička (u značajnoj korelaciji sa svim skalama osim sa skalom jugonostalgije). Upravo u ovoj činjenici nalazimo indicije da se kolebanje u sećanju na SFRJ u Srbiji danas javlja i na nivou svakodnevice, u nekongruentnim stavovima studenata iz našeg uzorka, ne samo na nivou zvaničnog diskursa.

Zaključak

Politički potencijal jugonostalgije u sadašnjici jedna je od njenih najviše i najžustrije diskutovanih dimenzija. U tim raspravama su se, ugrubo, suprotstavljala dva osnovna stanovišta: ono po kojem su sećanja na SFRJ instrument kritike kapitalističke i nacionalističke savremenosti postjugoslovenskih društava i dobro polazište za mobilizaciju i formulisanje praksi otpora takvom stanju; i drugo, po kojem jugonostalgija nema nikakav delatno-politički naboj, jer

predstavlja sentimentalizaciju i komodifikaciju „lepe prošlosti“ koja se može dobro prodati, ali ničim ne ugrožava *status quo*. Dilema je, dakle, bila između političke dejstvenosti i nedejstvenosti, ne u pogledu političkog sadržaja same jugonostalgije. Podrazumevalo se, drugim rečima, da projugoslovenski stav danas bezmalo „mora“ biti antinacionalistički, tolerantan i otvoren, levičarski i kosmopolitski, dok se nacionalni egoizam, uskogrudost i isključivost nalaze na drugoj strani, na strani antijugoslovenstva.

Naši podaci pokazuju da projugoslovenski stavovi mogu biti znatno bliže nacionalizmu nego što smo navikli da mislimo i da izričita tvrdnja da „Jugoslavija nije trebalo da propadne“ nekad ne govori mnogo o ostalim uverenjima onih koji je izgovaraju. Ipak, na osnovu odsustva korelacije između projugoslovenske orijentacije i „Srboslavije“ vidimo da, iako je na delu kolebanje, ipak se ne može reći da je „Srboslavija“ sasvim „progutala“ jugonostalgiju: postoji i dalje prepoznatljivo stanovište koje je projugoslovenskog karaktera i koje bi imalo smisla nazvati „jugonostalgija u užem smislu reči“. Obe orijentacije su, međutim, većinski prihvaćene kod studenata koje smo ispitivale, samo je pitanje da li će i koja od njih prevladati.

Etnifikacija SFRJ, iako nedovršena, svakako je u toku. Iz podataka kakvima smo raspolagale, ne može se iščitati da li je to (samo) posledica uticaja zvaničnog diskursa, „odozgo“, ili se proces odvija donekle i samoniklo, „odozdo“. Ono što je sigurno jeste da treba dalje istraživati taj kompleksni splet koji se prečesto podvodi pod jedinstvenu oznaku „jugonostalgije“, jer njegovi različiti segmenti vode potencijalno sasvim različitim politikama u sadašnjosti, to jest, mogu biti podloga za podržavanje političkih zajednica koje su utemeljene na veoma različitim načelima. Drugim rečima, da bismo odgovorili na pitanje tako često postavljano među istraživačima jugoslovenskog nasleđa – da li je sećanje na Jugoslaviju oruđe društvene i političke kritike? – moramo najpre odrediti koje sećanje (i „sećanje“), i kakva se Jugoslavija njime konstruiše.

Bibliografija

Literatura

- Bojm, Svetlana, *Budućnost nostalgije*, Geopoetika, Beograd, 2005.
- Dimitrijević, Vojin, ur., *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010.
- Đureinović, Jelena, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*, Routledge, London – New York, 2020.
- Fiket, Irena, Zoran Pavlović, Gazela Pudar Draško, *Političke orijentacije građana Srbije - Kartografija nemoći*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2017.
- Gedošević, Lana, Jelena Nišavić, „Oživeli Titov duh - Vučić, Dačić i Nikolić se utrkuju u citiranju maršala“, *Blic*, 4.1.2015. <http://www.nspm.rs/hronika/blic-oziveli-titov-duh-vucic-dacic-i-nikolic-se-utrkuju-u-citiranju-marsala.html?alphabet=l>, 26.6.2020.
- Glorigrijević, Jovana, „Grebanje o Tita i Jugoslaviju“, *Vreme*, 1250, 18.12.2014. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1254117>, 26.6.2020.
- Ilić, Dejan, „Revizija revizije“, *Peščanik*, 10.9.2014. <https://pescanik.net/revizija-revizije/>, 7.4.2019.
- Jansen, Stef, „After the red passport: towards an anthropology of the everyday geopolitics of entrapment in the EU’s ‘immediate outside’“, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 15, 4, 2009, 815-832.
- Jansen, Stef, „The afterlives of the Yugoslav red passport“, CITSEE project, 2012. <https://www.citsee.eu/citsee-story/afterlives-yugoslav-red-passport>, 15.7.2020.
- Jansen, Stef, *Yearnings in the Meantime: ‘Normal Lives’ and the State in a Sarajevo Apartment Complex*, Berghahn, New York – Oxford, 2015.
- Kišjuhas, Aleksej, „Dani poraza“, *Danas*, 20.5.2018. <https://www.danas.rs/kolumna/aleksej-kisjuhas/dani-poraza/>, 7.4.2019.
- Kolstø, Pål, „Identifying with the old or the new state: nation-building vs. Yugonostalgia in the Yugoslav successor states“, *Nations and Nationalism*, 20, 4, 2014, 760-781.
- Konjikušić, Davor, „Iz kolektivnog pamćenja iščezava tko je sve oslobađao Beograd“, *Novosti*, 11.11.2014. <https://www.portalnovosti.com/iz-kolektivnog-pamcenja-iscezava-tko-je-sve-oslobaao-beograd>, 26.6.2020.
- Kuljić, Todor, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Čigoja štampa, Beograd, 2011.
- Markovina, Dragan, *Jugoslavenstvo poslije svega*, Most Art, Beograd, 2015.

- Mihailović, Srećko i dr., *Kako građani Srbije vide tranziciju*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010.
- Mijić, Emilija, „Yustalgija: sećanje i materijalna kultura socijalizma kao okvir za konzumiranje sadašnjosti“, *Etnoantropološki problemi*, 3, 2011, 763-782.
- Milošević, Srđan, „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji“, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, ur. Milo Petrović, Udruženje Španski borci 1936-1939 i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014, 129-142.
- Milošević, Srđan, „Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije“, *Reč*, 85, 31, 2015, 169-180.
- Mirkov, Anđelka, Tamara Petrović Trifunović, Dunja Poleti Ćosić, „Sećanje na socijalističku Jugoslaviju: stavovi građana Srbije u periodu ubrzane transformacije društva“, *Sociološki pregled*, 52, 4, 2018, 1251-1284.
- Milutinović, Aleksandra, „Hej, Sloveni!: Skoro četvrtina Srba pati za starom Jugom i radije bi živeli u njoj, a ovo su tri glavna razloga“, *Blic*, 7.6.2019. <https://www.blic.rs/vesti/politika/hej-sloveni-skoro-cetvrtina-srba-pati-za-starom-jugom-i-radije-bi-ziveli-u-njoj-a-ovo/x2q9fvh>, 13.7.2020.
- Perica, Vjekoslav, Mitja Velikonja, ur., *Nebeska Jugoslavija. Interakcije političkih mitologija i pop-kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014.
- Pešić, Jelena, Tamara Petrović Trifunović, Ana Birešev, „Politička kompetencija i konsolidacija kapitalizma u Srbiji: analiza (ne)davanja odgovora na stavove o poželjnom političkom i ekonomskom poretku“, *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, ur. Mladen Lazić, Slobodan Cvejić, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2019, 247-274.
- Petrović, Irena, „Mogućnosti primene faktorske analize u sociologiji: primer proučavanja vrednosnih orijentacija“, *Sociologija*, 55, 4, 2013, 557-588.
- Popović, Milica, „Yugonostalgia: The Meta-National Memory Narratives of the Last Pioneers“, *Nostalgia on the Move*, ur. Mirjana Slavković, Marija Đorgović, The Museum of Yugoslavia, Beograd, 2017, 42-50.
- Radanović, Milan, *Oslobođenje: Beograd, oktobar 1944*, Rosa Luxemburg Stiftung – Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd, 2014.
- Rekšć, Magdalena, „Post-Yugoslav Collective Memory: Between National and Transnational Myths“, *Polish Political Science Yearbook*, 45, 2016, 73-84.

- Spasić, Ivana, „Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji“, *Sociologija*, 54, 4, 2012, 577-594.
- Spaskovska, Ljubica, „The ‘Children of Crisis’: Making Sense of (Post) socialism and the End of Yugoslavia“ *East European Politics and Societies and Cultures*, 31, 3, 2017, 500-517.
- Velikonja, Mitja, *Titostalgija*, XX vek, Beograd, 2010.
- „Vučić: bravar nije bio glup“, 4.4.2017. <https://mondo.rs/Info/EX-YU/a996815/Aleksandar-Vucic-o-Josipu-Brozu-Titu.html>, 26.6.2020.
- Vučković Juroš, Tanja, „‘Things were good during Tito’s times, my parents say’: How young Croatian generations negotiated the socially mediated frames of the recent Yugoslav past“, *Memory Studies*, 13, 6, 2018, 932-951.
- Živković, Marko, *Srpski sanovnik: nacionalni imaginarijum u vreme Miloševića*, XX vek, Beograd, 2012.

Sažetak

U ovom radu ispitujemo značenjska i vrednosna pomeranja koja se događaju ispod površinskog kontinuiteta nostalgije prema Jugoslaviji u današnjoj Srbiji. Najpre se na nivou zvaničnog diskursa identifikuje tendencija, od sredine 2010-ih, da se SFRJ rehabilituje kao pozitivna politička referenca, ali uz razvodnjavanje njenih suštinskih obeležja – socijalističkog uređenja i višenacionalnog suživota, isticanjem njenog srpskog elementa, naročito kroz aistorijsku etnifikaciju antifašističke tradicije. Potom se taj proces značenjske rekonstrukcije SFRJ prati na nivou mišljenja običnih mladih ljudi, putem anketnog istraživanja studenata Univerziteta u Beogradu. Rezultati pokazuju značajno prisustvo pozitivnih gledanja na Jugoslaviju, ali uz takođe zapaženu prihvaćenost nacionalističkih stavova i etničkog čitanja istorije, što ishodi hibridnim i politički-ideološki neukotvljenim stanovištima. Zaključuje se da su se jugonostalgični sentiment, iako naizgled i dalje dosta rasprostranjeni, u znatnoj meri odvojili od svojih nekadašnjih levičarskih i antinacionalističkih uporišta i da njihove savremene političke afilijacije, a time i potencijalni delatni efekti, mogu biti veoma neizvesni.